Тема 3. Етичні засади та професійні стандарти діяльності психолога

План лекції

3.1. Етичний кодекс як опора професії: принципи, інформована згода й межі конфіденційності

3.2. Професійні межі, подвійні стосунки й етика в умовах загрози

3.3. Етика документації та досліджень; алгоритм розв'язання етичної дилеми

Література: [2, 5, 8, 10, 11, 12, 14]

3.1. Етичний кодекс як опора професії: принципи, інформована згода й межі конфіденційності

Професійна етика психолога – це система моральних принципів і норм, що визначають поведінку фахівця в стосунках із клієнтами, колегами, замовниками, суспільством і наукою. Етика розв'язує проблему, яку не розв'язує право: як діяти там, де норми не охоплюють усіх ситуацій або допускають кілька способів дій. Міжнародні й національні етичні кодекси, зокрема метакодекс Європейської федерації психологічних асоціацій, формують спільну основу: повага до прав і гідності людини, компетентність, відповідальність, цілісність.

Чотири базові принципи, виділені в європейському метакодексі, становлять ядро: 1) повага до прав і гідності особи (автономія, приватність, конфіденційність, інформована згода, недискримінація); 2) компетентність (діяльність у межах підготовки, постійне навчання, розуміння власних обмежень); 3) відповідальність (за наслідки дій, за якість послуг, перед клієнтом, професією й суспільством); 4) цілісність (чесність, об'єктивність, прозорість, уникнення конфліктів інтересів). Поряд з ними у практичній етиці застосовують принципи благодіяння (діяти на користь клієнта), незаподіяння

шкоди («передусім не зашкодь») і справедливості (рівність доступу до допомоги).

Інформована згода є центральною етичною процедурою. Її елементи: 1) інформація (мета, характер допомоги, методи, тривалість, ризики й користь, альтернативи, межі конфіденційності, хто матиме доступ до інформації); 2) розуміння (доступна мова, перевірка, чи особа зрозуміла); 3) добровільність (відсутність тиску й залякування); 4) дієздатність (здатність ухвалювати рішення; для дітей – згода законних представників і погодження дитини); 5) документування (письмове чи усне з фіксацією). Згода є не одноразовою подією, а процесом: фахівець повертається до неї за зміни ситуації чи мети втручання [2; 12].

У військових, рятувальних, правоохоронних та інших службових структурах добровільність має особливості: частина процедур є обов'язковою (відбір, періодична оцінка готовності, обстеження після критичних подій). Етичним рішенням є прозоре розрізнення обов'язкових та консультативних процедур, роз'яснення їхнього статусу й мети, обмеження обсягу інформації, що передається керівництву, і забезпечення альтернативних форм допомоги, не пов'язаних із наказом. Це підвищує довіру і зменшує ризик ухилення від допомоги [8; 14].

Конфіденційність – це обов'язок не розкривати отриману від клієнта інформацію без його згоди. Межі конфіденційності визначаються: безпосередньою загрозою життю чи здоров'ю клієнта або інших осіб; ознаками насильства щодо дитини чи вразливої особи; законними вимогами уповноважених органів; відомчими нормами в межах службової діяльності. Конфіденційні відомості розкривають у мінімально необхідному обсязі, лише тим, хто потребує їх для безпеки або допомоги. Про такі межі клієнта попереджають на початку співпраці.

Принцип мінімально необхідного розкриття означає, що керівникові передають функціональний висновок, лікареві – клінічно значущу інформацію,

педагогам – рекомендації щодо підтримки учня, але не подробиці особистих переживань. У групових формах роботи (групи підтримки, дебрифінг, тренінги) конфіденційність забезпечується груповою угодою, що має обмеження: психолог не може гарантувати, що учасники не розкажуть про почуте іншим, і попереджає про цей ризик.

Самовизначення клієнта (автономія) вимагає поваги до його рішень, навіть коли вони не збігаються з уявленнями фахівця, якщо немає загрози безпеці. Пацієнтоцентрований підхід, спільне ухвалення рішень, повага до цінностей і культурних особливостей клієнта є стандартами якості. У разі загрози життю принцип автономії поступається принципу захисту: психолог діє з метою збереження життя, прагнучи залучити клієнта до плану безпеки.

3.2. Професійні межі, подвійні стосунки й етика в умовах загрози

Професійні межі – це чіткі правила щодо ролі, часу, місця, фізичного контакту, винагород, обміну особистою інформацією, взаємодії поза сеансами, що захищають клієнта й фахівця. Порушення меж (зловживання довірою, особисті стосунки, фінансові залежності, використання інформації для особистої вигоди) завдає шкоди клієнтові й руйнує репутацію професії. Особливу вразливість мають клієнти в кризовому стані, діти, особи, які перебувають у залежному становищі щодо психолога (підлеглі, пацієнти закладів).

Подвійні (множинні) стосунки виникають, коли психолог одночасно виконує дві чи більше ролей щодо тієї самої особи: терапевт і експерт, консультант і керівник, колега й друг, наставник і оцінювач. Не всі подвійні стосунки є шкідливими, проте вони створюють ризики конфлікту інтересів, порушення об’єктивності й зловживання довірою. Правила: уникати за можливості; якщо неможливо (малі підрозділи й зміни, віддалені локації, польові та гуманітарні місії) – відкрито обговорити з клієнтом, зафіксувати,

залучити супервізію, мінімізувати ризик, у разі потреби передати клієнта колезі.

Етична специфіка служби у закритих силових і рятувальних колективах: психолог перебуває в одному середовищі з клієнтами (життя в одних умовах, спільні небезпеки); поєднання функцій відбору, оцінювання й допомоги; тиск ієрархії; бажання керівників отримати «всю інформацію»; соціальна близькість з особовим складом; ризик ролі «своєї людини». Захисні практики: чітке пояснення ролі на початку співпраці, відмежування функцій відбору від функцій допомоги, ведення записів, супервізія за можливості дистанційна, обмеження неформальних контактів, відмова від обов'язків, що суперечать допоміжній ролі [8; 14].

Етика в умовах загрози й екстремальних навантажень додає складнощів: фахівець працює в небезпечних умовах, з обмеженими ресурсами, часом без можливості дотримуватися стандартів (приватності, документування, тривалості зустрічі). Принципи: пріоритет безпеки; використання мінімально достатніх методів допомоги; відмова від того, що потребує умов, яких немає (глибока робота з травмою без безпеки); передавання особи фахівцям вищого рівня за потреби; усвідомлення власних меж і потреби у відновленні [10; 12].

Етичні ризики допомоги в критичних ситуаціях: нав'язлива допомога без запиту; розпитування про деталі події; фіксація даних без мети допомоги; обіцянки, які не можна виконати; патерналізм; використання ситуації для набуття користі (публічності, даних, дослідницької вигоди); порушення гідності (фото, відео без згоди). Фахівець перевіряє свою мотивацію й відповідає на питання: «Чи користь для людини перевищує потенційну шкоду?».

Моральна травма фахівців: психологи, які працюють з наслідками війни, катастроф і насильства, можуть переживати моральний конфлікт між потребами людей і можливостями допомоги, між інструкціями й власними цінностями. Їм потрібні регулярна супервізія, обговорення етичних дилем у

професійній спільноті, увага до власного стану. Ігнорування цих потреб призводить до вигорання, цинізму й зниження якості допомоги.

Етичні кодекси: структура, принципи, механізми дії. Етичні кодекси професійних спільнот зазвичай охоплюють преамбулу з цінностями, загальні принципи, спеціальні стандарти (оцінювання, терапія, дослідження, викладання, публічні виступи), процедуру розгляду скарг. Їх функції: орієнтація практики, захист клієнтів, підтримка авторитету професії, основа для навчання та оцінювання дій. Кодекси не замінюють правових норм, а доповнюють їх вимогами професійної поведінки.

Виконання кодексу гарантується внутрішніми комітетами, процедурами розгляду звернень, санкціями (попередження, призупинення, виключення). Професійна культура, що заохочує відкритість щодо помилок і дає можливість радитися, більше сприяє дотриманню стандартів, ніж лише покарання.

Етичне міркування та розв'язання дилем. Етична дилема виникає, коли принципи вступають у суперечність, а правила не дають однозначної відповіді. Алгоритм її розв'язання охоплює визначення проблеми, збір фактів, перелік зацікавлених сторін, визначення релевантних принципів і норм, вироблення варіантів, оцінку наслідків, консультацію з колегами чи супервізором, ухвалення та реалізацію рішення, перегляд результату. Фіксація рішення й обґрунтування захищає як клієнта, так і фахівця.

Типові сфери конфліктів у службовому контексті: межі конфіденційності щодо керівників, подвійні ролі, тиск обставин, недостатність ресурсів, невизначеність щодо компетентності. Профілактика конфліктів – ясні домовленості на початку роботи, роз'яснення меж, супервізія, обмежені, чітко визначені ролі.

Професійні межі, самодопомога і професійне здоров'я психолога. Межі стосунків охоплюють часові, просторові, фінансові, емоційні й інформаційні рамки роботи. Порушення меж призводить до ризику експлуатації, залежності,

втрати об’єктивності. Дотримання меж підтримується регулярною супервізією, самоспостереженням, професійним навчанням.

Самодопомога психолога – система практик, що підтримують здоров’я та працездатність: режим, фізична активність, соціальна підтримка, особиста терапія, професійні спільноти, хобі. Для фахівців, які працюють із травмою, ризик вторинної травматизації й вигорання підвищений, тому профілактичні заходи належать до етичного обов’язку.

Етична експертиза та розв’язання складних випадків у силових і рятувальних службах. У таких службах етичні дилеми виникають частіше: вимоги керівника, дисциплінарна відповідальність, потреба в інформації для рішень про службу, ризики для життя, особисті стосунки в замкнених колективах. Для їх розв’язання створюють консультативні процедури: звернення до супервізора, етичні комісії, колегіальне обговорення.

Принцип пропорційності вимагає, щоб втручання відповідало рівню ризику та спиралося на менш обмежувальні засоби. Принцип прозорості означає інформування клієнта про межі, а принцип поваги – залучення його до рішень, наскільки це можливо. Етичність дії перевіряють запитаннями: чи відповідає вона принципам, чи можна її відкрито пояснити, чи прийнятна вона для колег, чи не завдає шкоди.

Етична культура організації підтримується прикладом керівників, навчанням, відкритою комунікацією про проблеми, захистом тих, хто повідомляє про порушення. Психолог несе відповідальність за власну поведінку й за сприяння етичному середовищу в колективі.

3.3. Етика документації та досліджень; алгоритм розв’язання етичної дилеми

Етика документації. Записи про клієнтів повинні бути необхідними, точними, об’єктивними й безпечними. Вони містять факти, спостереження, результати методик, домовленості, дії; уникають оціночних і стигматизуючих

слів, спекулятивних діагнозів, невідповідних подробиць. Записи зберігають і передають відповідно до вимог захисту даних, а клієнтові (в межах правил) надають доступ до його інформації [2; 12].

Етика досліджень у психологічній службі. Дослідження (моніторинг, оцінка програм, опитування) вимагають добровільної участі, інформованої згоди, анонімності чи конфіденційності, мінімізації ризиків, чесного висвітлення результатів. Окремі вимоги: незалежний етичний огляд (етична комісія чи узгодження), особлива обережність щодо вразливих груп (діти, постраждалі від катастроф і насильства, військовослужбовці, рятувальники, особи в залежному становищі), заборона примушування й нав'язування дослідницьких процедур як частини допомоги. Дані публікують у зведеному вигляді, без ідентифікації. Подяка й зворотний зв'язок учасникам – елемент поваги.

Етичні дилеми – ситуації, у яких принаймні дві етичні вимоги суперечать одна одній і кожне рішення має ціну. Типові ситуації: збереження конфіденційності за ознак ризику для третьої особи; вимога керівника надати відомості, що суперечать конфіденційності; клієнт просить не повідомляти про суїцидальні думки; рішення, яке виграє підрозділу чи зміні, але завдає шкоди особі; обмеження ресурсів, коли допомогу можна надати лише частині осіб.

Алгоритм розв'язання етичної дилеми: 1) сформулювати проблему й виявити суперечні принципи; 2) зібрати факти й визначити зацікавлених осіб; 3) перевірити застосовні норми (кодекс, закони, відомчі положення); 4) сформулювати можливі варіанти дій і оцінити наслідки для кожного учасника; 5) проконсультуватися (супервізор, колега, комітет з етики, юрист); 6) прийняти рішення за принципом пріоритету безпеки життя й найменшої шкоди; 7) діяти, задокументувавши процес і обґрунтування; 8) оцінити результат і зробити висновки для майбутньої практики.

Професійні стандарти якості: компетентність (відповідна освіта, спеціалізація, підготовка за методами); безперервний професійний розвиток

(навчання, супервізія); використання доказових методів; регулярна оцінка результатів і відгуки клієнтів; прозорість щодо методів і обмежень; співпраця з іншими фахівцями; доступність послуг; культурна компетентність і недискримінація; турбота про власне здоров'я. Ці стандарти формулюються в кодексах, професійних настановах, відомчих положеннях.

Дисциплінарні механізми професійної етики: професійні об'єднання розглядають скарги, надають рекомендації, іноді застосовують санкції (застереження, виключення зі складу). У службах їх доповнюють відомчі механізми (службові перевірки). Психологи мають знати процедуру подання й розгляду скарг, права сторін, гарантії захисту інформаторів.

Етична культура служби формується керівництвом: чіткі правила, навчання, обговорення складних випадків, безпечне середовище для повідомлень про помилки, підтримка за етичних труднощів. У військових, рятувальних і правоохоронних структурах корисними є періодичні сесії з етики за участі керівництва, на яких узгоджують очікування щодо ролі психолога, форм звітності, порядку передачі інформації [12; 14].

Структура інформованої згоди. Інформована згода є процесом, а не формальним підписом. Її складники: мета й суть допомоги (простою мовою); процедури й орієнтовна тривалість; можливі ризики й вигоди; альтернативи; конфіденційність і її межі (загроза життю, насильство щодо дітей, вимоги закону); право відмовитися або припинити без негативних наслідків; контакти фахівця й порядок скарг; згода на запис, використання даних, залучення колег чи супервізора. Згода має бути добровільною, у зрозумілій формі, а для неповнолітніх – з участю законних представників за урахування думки дитини. У службовій діяльності обов'язково уточнюють, які відомості можуть передаватися командуванню [5; 11].

Перед ухваленням рішення психолог ставить собі запитання: чи розумію я проблему, чи знаю норми, чи подумав про наслідки для всіх, чи консультувався, чи зможу пояснити своє рішення публічно.

Етичні принципи в роботі з військовими, рятувальниками й ветеранами. Робота з ними має додаткові етичні виміри: ієрархічність, обмежена автономія, високі ризики, можливість використання психологічної інформації для рішень про службу. Психолог роз'яснює, які відомості можуть бути передані, уникає ролі «інформатора», підтримує довіру. Принцип автономії поєднується з принципом захисту життя; у разі безпосередньої загрози реагування є пріоритетним.

Повага до професійної культури (військової, рятувальної, поліцейської, медичної) означає розуміння цінностей служби, використання зрозумілої мови, прагматичного підходу. Водночас психолог не бере участі в діях, що суперечать професійній етиці, зберігає незалежність суджень і відмовляється від виконання завдань, які можуть завдати шкоди.

Етика допомоги цивільним постраждалим. Під час роботи з постраждалими від катастроф, обстрілів, евакуації та насильства психолог діє в умовах надзвичайного навантаження й нестачі часу, тому особливого значення набувають добровільність допомоги, повага до гідності та права відмовитися від розмови. Допомога не повинна примушувати до розповіді про пережите; інформована згода отримується в доступній формі, а для дітей – від законних представників. Психолог не використовує страждання людей у публічних матеріалах, узгоджує контакти з журналістами та не передає відомості про постраждалих без їхньої згоди.

Етика дослідження, навчання та публічної діяльності. Етика дослідження вимагає схвалення комітетом, інформованої згоди, мінімізації ризиків, захисту даних, чесності у звітах. Для досліджень з вразливими групами застосовують додаткові запобіжні заходи. Автор не дає неправдивих тверджень, не маніпулює даними, відзначає внесок співавторів.

Навчальна діяльність потребує компетентності та відповідальності за результат, чіткості оцінювання, уникнення використання студентів як клієнтів. У публічній діяльності (медіа, соціальні мережі) психолог розрізняє особисту

думку та професійний висновок, не оцінює осіб на відстані, не розголошує приватних відомостей, дотримується обережності у висловлюваннях щодо травми та суїцидів.

Культура помилок і професійна відповідальність. Помилки є невід'ємною частиною практики. Етична реакція охоплює визнання, мінімізацію шкоди, інформування клієнта, консультацію, виправлення та навчання. Приховування помилок посилює шкоду та підриває довіру. Організації, що підтримують відкритість і аналіз без звинувачень, мають вищий рівень безпеки допомоги.

Етичні стандарти оцінювання та втручання. Оцінювання проводиться лише за наявності професійної підготовки до використання конкретних методик; інтерпретація враховує обмеження інструментів, культурні й мовні особливості, актуальний стан клієнта. Результати повідомляють у зрозумілій формі, а висновки не виходять за межі даних. Втручання обирають на основі доказів, потреб і цінностей клієнта; фахівець інформує про альтернативи, уникає обіцянок гарантованого результату, оцінює ефективність і припиняє допомогу, коли вона більше не потрібна чи не приносить користі. Закінчення співпраці планується заздалегідь та супроводжується підсумками й, за потреби, направленням.

Етика роботи з групами та організаціями. У груповій роботі психолог відповідає за безпеку учасників, добровільність участі, визначення правил конфіденційності, недопущення тиску й приниження. Він інформує про межі гарантій конфіденційності, оскільки інші учасники не пов'язані професійною таємницею. У консультуванні організацій чітко визначають клієнта (особа, група чи організація), мету та обсяг інформації, що надається керівництву; працівників інформують про використання результатів. Недопустимим є використання психологічних даних у цілях, що суперечать інтересам людей.

Ключові поняття теми: *професійна етика; принципи етичного метакодексу; інформована згода як процес; межі конфіденційності; мінімально необхідне розкриття; подвійні стосунки; конфлікт інтересів; етична дилема; етика досліджень; моральна травма фахівця.*

Питання для самоперевірки

1. Які базові принципи професійної етики психолога виокремлює європейський метакодекс?
2. З яких елементів складається інформована згода та як її реалізують у службових умовах?
3. У яких випадках порушення конфіденційності є етично виправданим і як воно здійснюється?
4. Що таке подвійні стосунки й як ними керують у військових, рятувальних і правоохоронних підрозділах?
5. Які етичні ризики виникають під час допомоги в критичних ситуаціях?
6. Як вести етичну документацію та як організовувати етично прийнятні дослідження?
7. З яких кроків складається алгоритм розв’язання етичної дилеми?